

об'єктивного ставлення. Подібне практикувалося ще в стародавності: можна призначити шамана відповідальним за те, що довго немає дощу, і карати його за недбайливе ставлення до своїх обов'язків [12, 93]. На відміну від принципу об'єктивного ставлення у кримінальному праві більшості країн застосовується принцип, коли особа підлягає відповідальності тільки за ті діяння, у відношенні яких установлена її вина. Головним фактором для наявності вини є урахування відношення людини до вчинених нею діянь і їх наслідків — наявність у них умислу або необережності. Проте й об'єктивне ставлення — не якесь виняткове явище. У сучасній Великобританії, наприклад, кримінальне право допускає кримінальну відповідальність незалежно від умислу або необережності за фальсифікацію продуктів харчування та медикаментів, за незаконне володіння наркотиками й деякі інші злочини [13, 25].

Відношення до об'єктивного ставлення на сьогоднішній день поки залишається неоднозначним. Проте об'єктивне ставлення одержало поширення в практиці радянської політичної юстиції. З 1918 року у Радянській державі був оголошений «червоний терор». Постанову ВЦВК «Про червоний терор» було конкретизовано рішенням Раднаркому від 5 вересня 1918 року, де вказувалося, що всі ті, хто пов'язаний з білогвардійськими організаціями та змовами, підлягають розстрілу на місці. Пізніше Народний комісаріат внутрішніх справ видав інструкцію, опубліковану в «Віснику НКВС», яка рекомендувала брати заручників, причому «будь-яка спроба опору повинна зустріти розстріл заручників». Практикувалося захоплення як заручників дружин і дітей офіцерів; вони підлягали розстрілу у випадку неявки офіцерів або ж опору при арешті [14, 36].

«Ми не ведемо війни проти окремих осіб, — заявляв заступник голови ВНК М. Лацис, — ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів, що обвинувачений діяв справою або словом проти Рад. Перше питання, яке ви йому повинні запропонувати, — до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання повинні визначати долю обвинувачуваного... У цьому значенні і є сутність червоного терору» [15, 289].

Принцип об'єктивного ставлення знайшов згодом закріплення в радянському законодавстві. Насамперед, ст. 22 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік (1924 р.) і, відповідно, ст. 34 КК УРСР 1927 року допускали призначення кримінального покарання (заслання та висилки) особам, визнаним за своєю злочинною діяльністю або за зв'язком зі злочинним середовищем соціально небезпечними, навіть у тих випадках, «коли вони, будучи притягнуті за обвинуваченням у вчиненні певного злочину, будуть виправдані» [9, 21].

Ще більш яскравим прикладом об'єктивного ставлення слугувало встановлення відповідальності членів родини військовослужбовців — зрадників Батьківщини, передбаченої постановою ЦВК СРСР від 1 червня 1934 року. У ст. 1–3 Постанови вказувалося: «У випадку втечі або перельоту за кордон військовослужбовця повнолітні члени його родини, якщо вони чим-небудь сприяли зраді, що готувалася або вчинена або хоча б знали про неї, але не довели це до відома влади, карають позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією всього майна.

Інші повнолітні члени родини зрадника, що разом з ним проживали або перебували на його утриманні до моменту вчинення злочину, підлягають позбавленню виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру на п'ять років» [16, 169–170].

По суті цей вид репресії, як відзначали В. М. Кудрявцев і О. І. Трусов, важко назвати навіть відповідальністю. Адже передбачені частиною другої цієї статті члени родини винного не знали про його злочин. Фактично мова йшла про превентивну погрозу можливому майбутньому зрадника: його родина ставала заручницею режиму, якщо він вирішиться вчинити зазначений злочин [16, 170].

Опублікування постанови ЦВК СРСР від 1 червня 1934 року спричинило обширну каральну практику стосовно дружин і дітей репресованих зрадників Бать-

ківщини. Партійні інстанції, а за їхніми вказівками НКВС, прокурорські й судові органи видали ряд наказів, інструкцій і роз'яснень з даного питання. При цьому коло репресованих членів родин постійно розширювалося.

Згідно з наказом НКВС СРСР від 15 серпня 1937 року стали проводитися масові репресії відносно дружин не тільки зрадників Батьківщини, але й членів «право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», що засуджувалися Військовою колегією Верховного Суду СРСР і військовими трибуналами починаючи з 1 серпня 1936 року. При цьому підлягали арешту дружини, що перебували як у юридичному, так і у фактичному шлюбі із засудженим у момент його арешту, а також розведені, «причетні до контрреволюційної діяльності засудженого», що покривали його або хоча б знали про цю діяльність, але не повідомили про це органам влади. Не підлягали арешту тільки вагітні, а також такі, що мали хворих дітей, які потребували догляду, або, що мали похилий вік (вони давали підписку про невід'їзд), і «дружини, що викрили своїх чоловіків» [17, 134–135].

Арештовані дружини, всупереч тексту постанови ЦВК СРСР, підлягали ув'язненню за рішенням Особливої наради в табори на строки не менше п'яти-шести років, а їх «соціально небезпечні» діти старше п'ятнадцяти років підлягали ув'язненню в табори або виправно-трудова колонії НКВС або оселенню в дитячі будинки особливого режиму. Таким чином, текст постанови ЦВК СРСР був у багатьох пунктах порушений.

У жовтні 1938 року новим наказом НКВС було запропоновано репресувати «не всіх дружин арештованих або засуджених зрадників Батьківщини, ворогів народу, право-троцькістських шпигунів, а тільки тих з них: а) які були в курсі або сприяли контрреволюційній роботі своїх чоловіків; б) у відношенні яких органи НКВС мають у своєму розпорядженні дані про їхні антирадянські настрої та висловлення і які можуть бути розглянуті як політично сумнівні й соціально небезпечні елементи» [17, 136]. Але на той час фактично всі члени родин засуджених «контрреволюціонерів» уже перебували в таборах або у засланні.

Об'єктивне ставлення здійснювалося і за іншими категоріями справ. Особливо широко воно застосовувалося при обвинуваченнях у приналежності до троцькістських і інших опозиційних течій. Достатньо було мати знайомство з колишнім троцькістом, перебувати з ним у родинних зв'язках або просто брати участь у розмовах, хоча б і на побутові теми, як слідувало притягнення до відповідальності за участь в антирадянській організації або в троцькістській діяльності [16, 171].

Прагнучи максимально розширити поняття співучасті для того, щоб можна було його застосовувати навіть до непрямих учасників антирадянських дій, відомий ідеолог сталінської репресивної політики А. Я. Вишинський висунув свою концепцію співучасті в контрреволюційному злочині. Принцип причинного зв'язку кожного співучасника із вчиненням злочинном у цій концепції заперечувався. Він писав: «Правильний сам по собі, цей принцип не застосовується в питанні про співучасть, якщо співучасть розуміти не у вузькому розумінні цього слова, тобто не як участь декількох осіб у вчиненні спільними зусиллями одного або декількох злочинів, а розуміти в широкому розумінні слова, тобто як сукупність дій багатьох або декількох осіб, що не тільки викликали даний злочинний результат, але й тією чи іншою мірою чи ступенем, прямо або непрямим чином, що посередньо або безпосередньо визначили або полегшили настання злочинного результату» [18, 117].

У такому розумінні інститут співучасті, по суті справи, замінювався широким і невизначеним поняттям причетності до вчинення злочину, у тому числі й об'єктивної причетності — при відсутності вини. Продовжуючи свою лінію, Вишинський заперечував і вимогу про встановлення загальної згоди співучасників, щоб обґрунтувати сукупну відповідальність за злочинні дії зовсім випадкових осіб, обвинувачених у відомих політичних процесах у змовах проти радянської влади. На практиці концепція Вишинського широко застосовувалася.

У співучасті або в членстві в антирадянських організаціях обвинувачувалися не тільки самі опозиціонери, їх ідейні прихильники або їх соратники по роботі, але й рідні, і близькі, і просто знайомі, і знайомі знайомих. Так, ще в грудні 1934 року була арештована за постановою Особливої наради при НКВС СРСР та вислана на 5 років у Якутію колишня дружина колишнього більшовицького діяча Г. Є. Зинов'єва — С. Н. Равич. Далі вона заарештовувалася як співучасниця чоловіка в 1937, 1946 і 1951 роках і була звільнена тільки після смерті І. В. Сталіна. У день вбивства радянського діяча С. М. Кірова була арештована й ув'язнена в табір, а в 1938 році розстріляна Л. Ніколаєва — рідна сестра вбивці. В одній із заяв вона писала: «Ні в яких опозиціях я не брала участь, чесно працювала як робітниця. Страждаю через вчинений братом злочин». Була репресована й інша родичка й знайомі Ніколаєва: друга сестра, мати, дружина, двоюрідний брат, чоловік сестри, а також сусід. Усі вони були безпартійними й, звичайно, ні в якій опозиції не брали участь [16, 177–178].

Слід погодитися з позицією професора Д. А. Липинського, який вказує, що розширення інституту відповідальності без вини — наочний приклад того, як держава не справляється з виникаючими проблемами правового регулювання. Відповідальність без вини несе в собі тільки каральний потенціал [19, 177].

У сучасних умовах об'єктивне ставлення, тобто кримінальна відповідальність за невинне заподіяння шкоди, фактично існує й підтримується як окремими представниками кримінально-правової науки, так і слідчо-судовою практикою. Цьому сприяє й непослідовність законодавця при формулюванні деяких кримінально-правових норм (наприклад, ст. 21, ч. 2 і 3 ст. 25 КК України). Для усунення об'єктивного ставлення як небажаного явища у кримінальному праві необхідно виключити всі обставини, що його спричиняють. Насамперед, слід змінити кримінальне законодавство, тому що об'єктивне ставлення діяння в вину є одним із найбільш грубих порушень кримінально-правових принципів.

Література

1. Баршев С. И. *О вменении в праве: Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Московского Университета, Июня 13 дня 1840 года* / С. И. Баршев. — Москва: Университетская тип., 1840. — 77 с.
2. Будзинский С. М. *Начала уголовного права* / С. М. Будзинский. — Варшава, 1870. — 362 с.
3. Познышев С. В. *Об изучении преступника в науке уголовного права* / С. В. Познышев // *Вопросы права*. — 1911. — Книга VI (2). — С. 184–206.
4. Чучаев А. И. *Уголовно-правовые взгляды Н. Д. Сергеевского: монография* / А. И. Чучаев. — М.: Проспект, 2010. — 520 с.
5. *Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України*. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.
6. *Кримінальне право України. Загальна частина: підручник* / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.]; За ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — [4-е вид., перероб. і допов.]. — Х.: Право, 2010. — 456 с.
7. *Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар* / [О. М. Алієва, А. П. Бабий, Л. К. Гаврильченко, Т. О. Гончар, І. С. Доброход та ін.]; відп. ред. Є. Л. Стрельцов. — [7-е вид., перероб. і допов.]. — Х.: Одиссей, 2011. — 824 с.
8. *Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. (с измен. и дополнениями по 1-ое июня 1924 года и с алфав. указателем)*. — [6-е офиц. издание]. — Х.: Юридическое Издательство Наркомюста УССР, 1924. — 104 с.
9. *Кримінальний кодекс УСРР: у редакції 1927 року*. — [3-є офиц. вид.]. — Х.: Юридичне Видавництво Наркомюсту УСРР, 1927. — 109 с.
10. *Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР, 1924–1977 гг.: в 2 частях* / [Сост. Алексеева Л. Г., Банников С. Г., Мазалов А. Г., Смоленцев Е. А. (Гл. ред.), Темушкин О. П., Трубинов П. Я., Шейнин Х. Б.]. — М.: Известия, 1978. — Ч. 2. — 528 с.

11. Яковлев А. М. Социология преступности (криминология). Основы общей теории / А. М. Яковлев; Отв. ред. О. Ф. Шишов. — М.: Изд-во «Содействие новый век», 2001. — 239 с.
12. Данакари Р. Р. Объективное вменение в практике советской политической юстиции / Р. Р. Данакари // Юрист-Правовед. — 2008. — № 2. — С. 92–95.
13. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / [Голованова Н. А., Еремин В. Н., Игнатова М. А., Козочкин И. Д. и др.]; Под ред. и с предисл. Козочкин И. Д. — М.: Омега-Л; ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. — 576 с.
14. Павлов Д. Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов, 1917 — середина 1950-х годов / Д. Б. Павлов. — М.: РОССПЭН, 1999. — 231 с.
15. Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест; пер. с англ. Л. Владимиров. — Рига: Ракстниекс, 1991. — 864 с.
16. Кудрявцев В. Н. Политическая юстиция в СССР / В. Н. Кудрявцев, А. И. Трусов. — [2-е изд., испр. и доп.]. — СПб.: Юридический центр Пресс; Наука, 2002. — 385 с.
17. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью / В. Н. Кудрявцев. — М.: Юристъ, 2003. — 350 с.
18. Вышинский А. Я. Вопросы теории государства и права / А. Я. Вышинский. — [2-е изд.]. — М.: Госюриздат, 1949. — 424 с.
19. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. — 409 с.

А. С. Сотула, доцент

кафедра отраслевого права, Херсонский государственный университет
ул. 40 лет Октября, 27, Херсон, 73000, Украина

ПРАКТИКА ОБЪЕКТИВНОГО ВМЕНЕНИЯ В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО УГОЛОВНОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию истории функционирования в отечественном законодательстве принципа объективного вменения. Определены основания существования этого института в советский период

Ключевые слова: уголовное право, история, объективное вменение